

Egyes neuralgikus kérdések a kísérleti történelemtankönyvekben

A legneuralgikusabb történelmi események tankönyvi megjelenítésének részletes elemzése, kritikája, különös tekintettel a kirekesztő, nacionalista, egyoldalú feldolgozásra, valamint a tárgyi tévedésekre

A 9. osztályos Kísérleti Tankönyv¹

Problémák az egyistenhitű vallások – a kereszténység különböző ágai, valamint a judaizmus és az iszlám – bemutatása és egymáshoz való viszonya leírásában

- 1.) a zsidó vallás és a zsidók bemutatása **előítéletek megerősítésére is alkalmas.**
- 2.) a *Kísérleti 9.* a judaizmust egyrészt egy olyan hagyományos keresztény szemüvegen keresztül mutatja be, amely a **két vallás megkülönböztetésére** törekedett, az analógiák és a **folyamatosság mellőzésével.**
- 3.) a kereszténység (lásd következő pont is) és az iszlám esetében a tankönyv mintha éppen a „korrekt” leírásra **törekedne**, ami önmagában természetesen méltányolandó, sőt **helyeselhető**; jelen esetben **azonban ez a forráskritikai érzék tompulásával** és **felületességgel** járt együtt.
- 4.) A tankönyv hallgatólagosan a **mai katolikus egyházzal azonosítja a keresztény egyházat.**
- 5.) **Vallás és tudomány viszonya** időnként **anakronisztikus** megfogalmazást kap.
- 6.) A vallások leírása kapcsán további **módszertani és forráskritikai** problémák merülnek fel.

Ad 1.) A zsidó vallás bemutatásánál meglepő módon hiányzik a *tízparancsolat*, mint forrás, és a tankönyvi szövegből sem derül ki, hogy a *monoteizmus* igazi nagy újdonsága nem kizárólag az egyetlen isten, hanem a morális parancsok megjelenése, illetve ezek betartásának jutalmazása-büntetése. Sok a szöveg, forrás, de szisztematikusan úgy vannak összeollózva-megfogalmazva, hogy **csakis az egyistenhitre vonatkozó parancsok jelennek meg (24-25), a morálisak nem.**

¹ Lásd: http://www.tte.hu/media/dokumentumok/9_Kiserletikritika_vegleges.pdf

A fejezethez tartozik egy kép is, „Ábrahám és az emberáldozat”, illetve „Izsák feláldozása” címen. Caravaggio festményén Ábrahám kegyetlenül lenyomja az ifjú Izsák fejét, akinek arca eltorzul a félelemtől, szája kiáltásra nyílik, miközben a nagyszakállú alak éles késsel közelít hozzá. Erős, szuggesztív, megrázó kép, beleég az olvasóba: zsidók, emberáldozat, főleg ha nem néz utána, vagy csak felületesen, hogy **a történet nem az emberáldozásról, hanem az emberáldozat tilalmáról** szól. Azonban, ha a javasolt módon, a digitális tananyagban néz utána (tanári segédanyagban definiált részében!²), ugyanezen kép melletti bibliai idézetéből az kiderül, hogy az angyal nem engedi a gyilkosságot, de a kérdések („*A forrás alapján létezhetett-e korábban emberáldozat a zsidók körében? Izsák esetében Isten helyettesíti az emberáldozatot egy kos feláldozásával. Milyen szokás megváltozására adhat magyarázatot a történet?*”), megint nem a tilalmat ismertetik az olvasóval.

A *Kísérleti 9.* által használt 1603-as – tehát már éppen nem „16. századi” (24) – Caravaggio-festmény részlete

(A képről is csak akkor derül ki, ha valaki ismeri a történetet; az angyal gesztusa ugyanis egyáltalán nem egyértelmű, értelmezhető úgy is, hogy épp ő noszogatja Ábrahámot a gyilkosságra. Rembrandt festménye viszont félreérthetetlen illusztráció lenne, nem igazán világos a képválasztás motívuma. Persze megfelelő szöveg a mellé a kép mellé is kellene.)

Rembrandt említett festménye – *nem a Kísérleti 9.*-ből.

² A kép megnézhető a digitális Galériában is, amelyről a tankönyv nem is tesz említést.

Ráerősít erre a 26. oldalon az a szöveg, mely elárulja, hogy a zsidók állatokat áldoztak istenüknek, de „*a korábbi időszakban az emberáldozat sem volt tőlük idegen*”. Megint kérdés, hogy miért érezték ezt fontosabbnak a szerzők, mint mondjuk a „tiszteld apádat és anyádat”, a „ne kívánd más házát, feleségét” vagy a „szeresd felebarátodat” parancsolatot, illetve az újféle vallásgyakorlatot, a személyes részvételt, gyülekezeti istentiszteletet és sorolhatnánk, vagyis mindazt, amiről elfeledkeztek? Természetesen az állítás igaz. De a tankönyvszerzők nyilván nem légüres térben élnek. Tudják azt is, hogy a tisztaeszlári vérvádba vetett hitnek – megalapozatlansága ellenére – ma is számos híve van Magyarországon, Választott képviselőink már a magyar törvényhozásban is foglaltak állást a legnagyobb magyar vérvádper kapcsán a vádlottakkal szemben.³ Bizonyára olvastak már internetes kommentelőket is, egy-egy zsidóságot érintő cikk alatt. Ilyen körülmények között meglepő, mi több, **felelőtlen a fejezet különös, hiányos és torz szövege, illetve szöveg-kép kombinációja.**

A 159. oldalon **megtudható a könyvből, hogy a vérvád előítélet** („*A zsidókkal szembeni előítéletek a 12. századtól a vérvádak megjelenésével fokozódtak.*”), **de nem mondja ki, hogy teljesen alaptalan.** Az előítélet és a valótlanosság nem ugyanaz. Az, hogy „a tanárok hatalmaskodnak”, az egy előítélet, de ettől még vannak hatalmaskodó tanárok. Rituálisan feláldozott keresztény gyermekről viszont nem tud a történelem. Korábban az őskeresztények ellen, és a történelemben mások ellen is megfogalmazott vád volt, de ezekről nem esik szó. A könyvből az sem tudható meg, hogy a zsidó vallás szigorúan tiltja a vér fogyasztását. (Ezt az egyetlen étkezési tilalmat mindenképp érdemes lett volna megemlíteni, az összefüggései miatt, de erre nem került sor.) A vérvád leírása az Izsákról szóló képpel és a zsidók emberáldozathoz kapcsolódó korábbi hiedelmeinek ismertetésével együtt alkalmas lehet arra, hogy **fokozza az előítéletességet, s ezáltal – a „szerzők” szándékától függetlenül vagy azzal épp ellentétesen - antiszemita értelmezésnek is teret adhat.**

Örvendetes, hogy foglalkozik a könyv a **középkori zsidóság** helyzetével (159), igaz nem értjük miért a *Hétköznapi élet a középkorban* című leckében, de nagyobb gond, hogy itt még a légüres térnél is szerencsétlenebb közegben mozog. „*A kereszténység elterjedésekor*

³http://www.parlament.hu/orszaggyulesi-naplo-elozo-ciklusbeli-adatai?p_auth=nfveq1bj&p_p_id=pairproxy_WAR_pairproxyportlet_INSTANCE_9xd2Wc9jP4z8&p_p_lifecycle=1&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_p_col_id=column-1&p_p_col_count=1&pairproxy_WAR_pairproxyportlet_INSTANCE_9xd2Wc9jP4z8_pairAction=%2Finternet%2Fcpls%2Fogy_naplo.naplo_fadat_aktus%3Fp_ckl%3D39%26p_uln%3D177%26p_felsz%3D273%26p_felszig%3D276%26p_aktus%3D17

egyes egyházatyák a zsidóság elkülönítését hangoztatták, kiemelve a zsidók szerepét Jézus elítélésében”. Vagyis **a fejezet megerősíti, hogy Jézus elítélésében a zsidóknak, a zsidóság egészének, közösen volt szerepe.** Vagy csak az egyházatyák nem kellően „korrekten” jártak el, mikor ezt emelték ki? (Bár ez sem egyértelmű.) Ugyanis hetven oldallal előbb (90) nem a zsidók, hanem a zsidó *vezetők* felelősségéről esik szó, akik Jézust elítélték volna, de a dolog még így is félrevezető: „*az Újszövetség szerint a rómaiak ellen lázadástól tartó zsidó vezetők... Halálra ítélték, és az ítéletet a rómaiak hajtották végre.*” Mintha az ítélet meghozatalában a rómaiaknak valóban csak annyi szerepe lenne, amennyit a könyv főszovege „elárul”: „*helytartó Pontius Pilatus volt, aki Krisztus perében „»mosta kezeit«*”.

A keresztény vádakkal kapcsolatban le kellene szögezni, hogy 1.) Jézus és hívei maguk is zsidóknak tartották magukat, és a környezetük is őket, Krisztus gyakran zsinagógákban beszélt, letartóztatásakor pedig épp a pészahot ünnepelték, stb. 2.) Hogy Jézus halála az evangélium szerint isteni terv része, és nem emberi szavazás vagy ítélet eredménye. 3.) Hogy Jézust kereszthalálra Pilátus, a római helytartó ítélte, erről ír a nem keresztény Tacitus és Josephus Flavius is.⁴

Antijudaizmus (165) – egyrészt érthető, miért így nevezi meg a tankönyv (a Kerettantervet követve) az emancipáció előtti **vallási antiszemitizmust**, megkülönböztetve a későbbi politikai antiszemitizmustól. Másrészt viszont letagadhatatlan a két ideológiának nemcsak a különbsége, de a folytonossága is és pedagógiailag is hasznos volna összefűzni a fogalmakat, ahogy például a holokausz kifejezés már az antik görög vallásnál előrekerül (62, igaz, a kifejezés későbbi konnotációjára tett utalás nélkül), vagy, ahogy középkori megkülönböztető jelzésként a ruhára varrt sárga folt is szerepel (159). Hiszen a „gazdasági” magyarázat, nevezetesen, hogy a módosabb zsidók pénzügyi tevékenysége váltotta volna ki a környezetük ellenérzéseit, önmagában egyik korszakban sem elegendő, gondoljunk arra, hogy számos csoport foglalkozott „uzsorával”.⁵ Boccaccio novelláiban is találkozhatunk azzal,

⁴ Tacitus *Annales* XV. 44. Flavius: *Zsidók története* XVIII, 3, 3. (Igaz, Flavius szerint Pilatus az ítéletét a zsidó vezetők vádjaira alapozta, de egyrészt e forráshely eredetisége bizonytalanabb, mivel Krisztusnak is nevezi Jézust, ami későbbi keresztény betoldásra vall, másrészt nem ír zsidó vezetők ítéletéről, csak vádjáról.) Vermes Géza szerint, ha a bibliai Jézus-per az „istenkáromlás” vádjával a Szanhedrin előtt tényleg lefolyt, akkor az eljárás „a Törvény valamennyi rendelkezését megszegte”, vagyis zsidó szempontból törvénytelen volt, de még ha így történt is volna, a rómaiak külön eljárást folytattak le, más váddal („zsidók királya”) (Vermes 1995: 50). Vermes egyáltalán nem áll egyedül, más komoly szerzők is kétségbe vonják a zsidó főpapok előtt lefolyt pert, ezért arról úgy ími, mintha csak az történt volna meg, és a római per nem, végképp félrevezető. Különbösen Vermes hosszan sorolja az evangéliumokból Jézus azon megnyilvánulásait, melyek a nem zsidók ellen irányultak, vagy azt jelezték, hogy nem zsidókat nem kíván befogadni követői közé (Vermes 1995: 64-67).

⁵ „A fogyasztási cikkek kölcsönzése... uzsorának számított. Ezeket a késő középkorban engedéllyel rendelkező zálogkölcsönzők bonyolították, akik általában idegenek voltak: Angliában a franciaországi Quercyből származó

hogy milyen össznépi megvetés és egyházi szankciók sújtották például „*a lombardokat*”, akiknek nevét ma is őrzi például Lombardia, a lombardhitel, vagy a londoni City egyik utcaneve – kollektív üldöztetésben azonban csak a zsidóknak volt részük.

Ad 2.) A kereszténység kialakulását és bemutatását (90-92) a tankönyv erőteljesen **csak a zsidó vallással szembeállítva, ezen ellentétén keresztül mutatja be**, s a közös pontok („*a két tanítás sokban őrzi azonos eredetét. Az Ószövetség mindkét vallásban szent könyv...*”) kevésbé hangsúlyosak. A szembeállítás mindkét vallásról torz képet ad. Míg a zsidó Isten itt harcos, bosszúálló és kegyetlen, addig „*Jézus a zsidó vallás szigorú Istenét a szeretet istenévé formálta. Büntetés helyett szeretetet, a bűnbánatot és a megbocsájtást hirdette*” (90). Ez eléggé hihetően hangozhat akkor, ha a zsidó vallásból kihagyjuk a szeretet parancsát, a keresztényből pedig az utolsó ítéletet és a pokol tűzét. Márpedig, akármennyire hihetetlen is ez, a tankönyv pontosan így járt el: itt a kereszténység nagy változtatása ez eredeti zsidóhoz képest, vagyis a túlvilág, az utolsó ítélet nem kerül szóba. Az eredendő bűnt ugyan megemlíti, de mint olyan valamit, ami a zsidóknál is létezik, imígyen: „*A keresztény tanítás szerint Jézus kereszthalálával levette az emberiség válláról az áteredő⁶ bűnt, ami Ádám és Éva engedetlensége óta az emberiség vállát nyomta. A zsidók is várták a Messiást, de Jézust nem tartották igazi megváltónak*” (91). Vagyis a keresztények leveszik az emberek válláról a bűnt, a zsidók meg rajta hagyják, miközben az az apróság elsikkad, hogy a zsidók nem is ismerik az eredendő bűn fogalmát, vagyis nincs is mit levenni. Megváltójuk ember lesz, aki Dávid királyságát állítja vissza. A keresztény túlvilágra utaló fogalmak a keresztény vallás ismertetésétől, tárgyalásától teljesen függetlenül, középkori témáknál, mellékesen bukkannak csak fel. A *végítélet* például a 139. oldalon, a középkori templomok díszítőelemei kapcsán, a *pokol* pedig a 129. oldalon egy forrásban, amely szerint a templomos rend tagja még akkor is „*engedelmességgel tartozik a nagymesternek, még ha a Pokol tüze fenyegeti is*”. Vagyis elég sajátos összefüggésben, félrevezető módon.

Fontosnak tartja a könyv megemlíteni, hogy „*Jézus a legfontosabb zsidó előírásokat, pl. a szigorú étkezési előírásokat nem tartotta fontosnak*” (90). Valóban az étkezési a *legfontosabb előírások* a zsidó vallásban?⁷ Fontosabbak a mellőzött tízparancsoltnál? És vajon a túlvilág nem lényegibb eleme a kereszténységnek, mint a zsidónak az étkezési

»cahorsini«, Németalföldön és Franciaországban a lombard, a Velence melletti Mestrében a toszkán, Toscanában pedig a zsidó vállalkozók foglalkoztak ilyen pénzügyletekkel” (Spufford 2007: 43-45).

⁶ A mások által eredendő bűnnek nevezett fogalmat a tankönyv a *katolikus* teológia terminusával nevezi meg, lásd később 4. pont; bár a 158. oldalon az „*eredendő bűn*” kategóriájával találkozunk.

⁷ Egyébként fontosnak tartanánk, ha korábban bármit megtudnánk ezekről az étkezési szokásokról.

tilalmak? Mátétól idézi a Hegyi Beszédet, de átugorja azt a kulcsgondolatot, hogy „Ne gondoljátok, hogy megszüntetni jöttem a törvényt vagy a prófétákat. Nem megszüntetni jöttem, hanem teljessé tenni... egy i betű vagy egy vesszőcske sem vész el a törvényből, hanem minden beteljesedik” (Máté 5. 17 és folytatása). Nem idézi továbbá azokat a részeket sem, ahol egyértelmű, hogy a kereszténység **folytatója és nem eltörlője a zsidó előírásoknak** (lopás, ölés, hamis tanúvallomás, házasságtörés, feleség elüldözése stb.), pedig ebből valóban jól lehetne kibontani a zsidó és keresztény felfogásbeli különbséget (és folytatólágosságot). Nem, itt azt a két mozzanatot ragadják csak ki, ahol a kereszténység ellentétes(nek látszik) a zsidó vallással: gyűlöld-szeresd ellenségedet, szemet-szemért, kontra megbocsájtás (91). A sorozatból kiragadott részből a diákoknak nem lehet világos, hogy valójában itt is **fokozati** továbblépésről van szó, hiszen a zsidó szemet-szemért elv is korlátozza a bosszú mértékét, illetve a szeresd felebarátodat szigorú parancsa is előrelépés volt a zsidó vallásban, az ellenség szeretetének kiegészítése pedig ehhez képest **továbblépés**. Nem kétséges, hogy éppen ezen a két ponton Jézus radikálisabban lép tovább, ezért fontos is szerepeltetni, de kiragadva a többi közül egyoldalúsághoz vezet.

A fenti szemléletet teljesíti ki az a kérdés, mely annak **webes kiderítésére buzdít**, hogy „*kinek a tanításait követi a mai zsidó vallás: Jézusét, vagy a farizeusokét?*” (92) Utóbbiakról a 90. oldal főszövegében megint csak a jézusi tanításokkal szembeállítva olvashatjuk: „*ezek a tanítások a templomi papság szemében éppen olyan felháborítóak voltak, mint a templom helyett a mózesi, prófétai hagyományokat többre értékelő farizeusok számára.*” Ebből ki nem derül, hogy kik a farizeusok, hisz sem a templomi papság, sem a mózesi, prófétai hagyomány nem értelmezhető a könyv alapján, viszont a 92. oldal második forrásából megtudjuk, hogy „*Jézus átlátott álnokságukon*” és képmutatásukon. Vagyis a mai zsidó vallás vagy keresztény, vagy álnokokat és képmutatókat követ. *Tertium non datur*. Nemcsak az a baj, hogy ez a **feladat megoldhatatlan, hanem az is, hogy egy zsidó diákot sérthet, a keresztényekben pedig előítéleteket erősíthet**. A 91. oldal egy másik kérdése („*A farizeusok tanításaira vezethetők vissza a zsidóság rabbinikus hagyományai. Ennek alapján miért nem egyeztethetők össze Jézus és a rabbinikus hagyomány tanításai?*”) Azon túl, hogy fából vaskarika egy a témában nem jártas olvasónak, megint ugyanarra kérdez rá.

A tankönyv (91-92) *A páli fordulat* című leckerésze az, amelyben a zsidó és keresztény vallás útjának szétválását kellene bemutatni, érthetővé tenni. Ez a rész szól a páli fordulaton túl a keresztényüldözésekről, a zsidó felkelés leveréséről (amiről már a 90. oldalon is volt szó), a korai egyházszervezetről is. **A páli fordulat lényege azonban nehezen**

meგრადható módon kerül elő: „*a zsidó származású* (ezt egy bekezdésen belül másodszer említi, mert Pál „*a keresztények egyik legdühösebb zsidó származású ellenségéből...*”) *de görög műveltségű... apostol kilépett a zsidóság keretei közül, és zsidó szektából egyetemes vallássá tette a kereszténységet*” (91). Vajon mennyire világos itt a szekta kifejezés? De a kereszténység térítő vallássá válása sincs kimondva. S milyen jó alkalom lett volna a katolikus kifejezés eredetével megismerkedni.

Ad 3.) A kereszténység, mint csak a szeretet és megbocsátás vallása – ahogy már írtuk –, **nem hamis, de egyoldalú** ábrázolás (90-93).⁸ Krisztus evangéliumokban idézett szavai között nem csak a „*tartsd oda a másik orcádat*”-típusúak szerepelnek, hanem olyanok is, amelyek háborút, békétlenséget,⁹ büntetést idéznek fel. E többértelműség felidézése nem kereszténységellenes – éppen ellenkezőleg, alapkövetelmény egy olyan könyvben, amely például a keresztre hivatkozó háborúk és üldöztetések soráról is beszámol.

Az iszlám (120-123) esetében: **méltányolandó**, hogy a tankönyv **nem esik** a sokak által osztott **iszlamofóbia hibájába** de a másik végletnek is vannak buktatói. A *dzsihad* (szent háború), mint „*békés erőfeszítés*” – ez csak az egyik értelmezés, amelynek kizárólagosságát nem érdemes „*névértéken*” elfogadni. „*A dzsihad... a Korán szavai szerint csak akkor lehet fegyveres küzdelem, ha az iszlámot megtámadják, egyébként a hit terjesztése csak békés eszközökkel történhet*” (121). Egyrészt a Korán legalább annyira bővelkedik a különbözőképp értelmezhető kijelentésekben, mint a Biblia. S akár csak az előző bekezdés esetében, most is vegyük figyelembe, hogy más a vallási hittétel, és más az erre – akár őszintén – hivatkozó politika: nem gondoljuk, hogy az iszlám védekezésből hódította meg a Hispániától Indiáig tartó térséget.

A morális elem sajnos az iszlám bemutatásánál is háttérbe szorul. A könyv tájékoztat arról, hogy Allah jutalmaz (és büntet), de elfelejti elmondani, hogy mit. (121) Igaz, ők kicsit jobban járnak, mint a zsidók, mert legalább zárójelben mellékesen szerepel később két fogalom: „*(igazságosság, becsületesség stb.)*.” Az iszlám öt alappilléret felsorolja egy

⁸ Glasenapp vallástörténeti műve talán már nem a legkorszerűbb, de ezt a találó összefoglalást nehéz cáfolni: „A kereszténységre mindig jellemző maradt, hogy a békeszerető és könyörületes érzés, valamint az áldozatkész felebaráti szeretet összekapcsolódott benne a más hitet vallókkal szembeni fanatikus harci kedvvel, és utóbbiaknak, kizárólag azért, mivel nem hajlandók elfogadni Krisztus tanításait, örökké tartó pokolbeli bűnhődést helyez kilátásba” (1975: 259).

⁹ „Ne gondoljátok, hogy azért jöttem, hogy békességet bocsássak e földre; nem azért jöttem, hogy békességet bocsássak, hanem hogy fegyvert. Mert azért jöttem, hogy meghasonlást támaszszak az ember és az ő atyja, a leány és az ő anyja, a meny és az ő napa közt. És hogy az embernek ellensége legyen az ő házanépe. A ki inkább szereti atyját, és anyját, hogynem engemet, nem méltó én hozzám; és a ki inkább szereti fiát és leányát, hogynem engemet, nem méltó én hozzám” (Máté 10, 34-38, Károli Gáspár fordításában).

táblázatban (ez vajon megtanulandó?), köztük szerepel: „*Alamiznaadás a szegényeknek a feleslegből*”. Hogyhogy a feleslegből? Amit különben kidobnának? De különben is minden muszlim köteles néhány százalékot adakozni a közösbe, azok is, akik maguk is szegények. Legalább a jótékonykodást és szolidaritást tegye egyértelművé a tankönyv, ha már a muszlimok legtöbb erkölcsi előírását nem említik.

Az iszlám valláshoz kötődő **kultúrtörténeti fogalmak**, mint a *mecset*, *dzsámi*, *minaret*, *müezzin*, *mihráb* szerepelnek ugyan a tankönyvben (122), de csupán egy kép alatti kérdésben. Fontos lett volna az iszlám arab kultúra európai hatásait – az életkori sajátosságokra is tekintettel - tényszerűbben megemlíteni. Érdekes lehet a diákoknak az „arab” számok és a helyiérték közvetítése, a felfedezések idején jelentőséget kapó hajózási ismeretek (asztrolábium, egyéb navigációs eszközök, háromszögletű latin vitorla), továbbá a csiszolt üveg-szemüveg, a rántott hús is és más élelmiszerek, gyümölcsök, valamint az 1001 éjszaka meséi is¹⁰. Szerencsés lenne utalni a tankönyvben a vándorló magyarok és honfoglalók arab forrásaira is, s akár „előreugorva”, a törökök által az újkorban hozott muszlim hatást is jelezni.

Ad 4.) A *Kísérleti 9.* összesen 19 alkalommal használja a „*katolikus*” jelzőt, ebből 11 alkalommal a „*római*” jelző kíséretében. Van egy érdekes váltás: a „*római*” nélküli „*katolikus*” kifejezés kivétel nélkül a 119. oldal után található, míg a „*római katolikus*” csak ezen oldal előtt – legalábbis három kivétellel. E kivételek közül kettő (161 és 222) a kerettantervi fogalmak között szerepel, tehát a tényszerűség érdekében jegyezzük meg, hogy **a hibát a kerettanterv megfogalmazói követték el**. Nem kell azonban okvetlenül követni ezt a hibát: például a tankönyvhöz tartozó *munkafüzet* – csak helyeselhető módon – a *nyugati-keleti kereszténység* fogalompárját használja a középkorban, s a katolikus kifejezés először egy forrásban bukkan fel (mf. 9-10: 36), majd a reformáció után kialakult fontosabb felekezetek között (mf. 9-10: 72). Újra felvetnénk, hogy szerencsés lenne a tankönyv és a munkafüzet szóhasználatát egységesíteni.

A *katolikus* szó, amelynek eredete és jelentése nem szerepel a könyvben, a középkorban a kereszténység **egyik** használatos **jelzője volt**, akárcsak az „*ortodox*” – ahogy ez utóbbi ma már csak a *görögkeleti egyház* (amelynek **pravoszláv** megnevezése nem szerepel) megnevezéseként állandósult, úgy a római katolikus jelzőt is érdemes fenntartani a

¹⁰ Mesemotívumok iszlám eredete vagy közvetítése: pl. a Mátyás történetek közül a cinkotai kántor stb. (lásd Kriza Ildikó: <http://mek.oszk.hu/06500/06599/06599.htm#115>).

nyugati kereszténység egyik reformáció után kialakult ágára. **Bármilyen elterjedt gyakorlat, nem értünk egyet a római katolikus jelző középkorra való visszavetítésével, egyrészt morális-politikai okokból**, hiszen ez inkorrekt a protestáns egyházakkal szemben, amelyeket akarva-akaratlanul „szakadárként” tüntet fel, **másrészt szakmai okokból** (az újkori protestáns és katolikus felekezet és kultúrkör között a kora újkorban is több közös vonás és kapcsolat maradt, mint a nyugati és a keleti kereszténység által jellemzett vallás és kultúrkör között, illetve a lutheri-kálvini hitújítás erős folytonosságot is mutat a középkori nyugati vallásosság számos jelenségével).

A kereszténységgel, illetve a nyugati-keleti kereszténység különbségeivel kapcsolatos fogalmakkal, szokásokkal elég csínján bánik a könyv, vagy magától értetődően használ olyan fogalmakat, mint a *bűnbocsánat* (128), a *purgatórium* (119), a *zarándoklat* (128, 188) vagy a *két szín alatti áldozás* (149). Csupán kérdésben kerül elő például a *keresztelés* eredete (92), a *szentek és ereklyék* tisztelete (149, 181 és Rá@adásban 192), vagy kimaradt, mint az oltáriszentség, ahogy a képrombolásról sem olvashatunk. Az ortodox és „római katolikus” templombelsőket minden segítség nélkül kell összehasonlítani a 118. oldalon.

Ad 5.) A 7. oldalon, **Darwin kapcsán a szöveg túlságosan is óvatos**, amikor kijelenti, hogy a **keresztény hívők „joggal úgy érezhették, alapjaiban kérdőjelezi meg a Bibliát.”** Joggal? Böven elég lenne az „*úgy érezték...*” formula, mert a „joggal” itt félreérthető. Hiszen elég hamar, a századforduló tájékán a modernebb egyháziak (Magyarországon pl. Prohászka Ottokár) túljutottak ezen a problémán. Mivel egyre jobban terjed a kreacionista tudománytalanság, **egyértelműen kellene fogalmazni: a darwini elmélet nem volt és nincs ellentétben a keresztény vallás tanításainak lényegével, még akkor sem, ha a 19. századi kortársak** (és utódaik) egy része **érezhette is így**. A „joggal” beszúrása azért is érthetetlen, mert a furcsa statusú¹¹ szöveg azzal fejeződik be, hogy a „*hatalmas mennyiségű*” tudományos bizonyíték hatására „*a teológusok változtattak álláspontjukon: a teremtés történetét nem szó szerint, hanem szimbolikusan kell érteni*”¹²

Ad 6.) A vallások bemutatásánál további módszertani és forráskritikai problémák merülnek fel.

¹¹ Keretes, de nem forrás, és kérdések is tartoznak hozzá.

¹² Ironikus: a folytatás a bibliai teremtéstörténet egy olyan ellentmondására mutat rá („*Isten nem 6 mai értelemben vett 24 órás nap alatt teremtette a világot, hiszen a Napot Mózes első könyve szerint csak a negyedik napon hozta létre*”, 7), amelyet a 19. századi anti-darwinisták könnyen „vallásellenesnek” minősíthettek volna. „Joggal?”

Mind a zsidó, mind az iszlám vallást körüljáró részekben **a tankönyv a netre küldi a tanulókat** (92, 123). Ezek a témák azonban az interneten hamar gyűlölködésbe fajuló kommunikáció középpontjában állnak, oda „tanári kíséret” nélkül gyerekeket küldeni felelőtlenység. Például mind az „Irán” keresőszóra, mind a „zsidók farizeusok” kombinációra könnyen belefuthat a diák gyűlöletcikkekbe.

Önmagában véve üdvözlendő, hogy a diák egy Kitekintőben (123) megismerheti **a szunnita és a síita irányzat eredetét s térképen is láthatja azok mai elterjedtségét**. Ugyanakkor csak a „*muszlmán többségű térségeket*” mutatja és így **elvesznek a jelentős muszlim kisebbséggel rendelkező területek** szerte a világon. Például a muszlimok az indiai népességnek „csak” 13,4%-át teszik ki, ez azonban 155 millió embert jelent, akiknek létezéséről egy diák nem fog tudni, ha csak a *Kísérleti 9.-re* hagyatkozik. A térképészet egyébként ismeri a technikáját annak jelölésének, ha az ábrázolni kívánt népesség jelentős, de nem többségi (sávozás, stb.).

A térkép **elnagyoltan mutatja a téma szempontjából fontos térséget, a Közel-Keletet**, melynek országai közül egyedül Szaúd-Arábia szerepel. A **balkáni vonatkozások lényegében „láthatatlanok”** a térképen, érdemes lett volna ezt a két térséget kinagyítani.

További probléma, hogy semmilyen átkötés nincs a középkori és a mai helyzet között, és nem reflektál a könyv a térkép kapcsán (sem), arra a közkeletű tévedésre, miszerint a muszlim=arab.

Az **internetes feladatmegoldás veszélyeit itt is problémának érezzük**: „*Nézzünk utána Irán [amely nem szerepel a térképen] politikai berendezkedésének az interneten! Mi jellemzi az ország politikai berendezkedését?*” Politikai berendezkedés és vallás között azonban óriási különbség van, még akkor is, ha egyes irányzatok időnként a vallásra hivatkoznak. A feladat folytatódik: „*Vitassuk meg milyen alapvető különbségek vannak a szunniták és a síiták államai között!*” Igen kérdésesnek tartjuk, hogy erre egy kilencedikes diák hogyan tudna válaszolni (még sokszor a tanárnak is nehéz ebben a témában eligazodnia¹³), ráadásul a

¹³ Ugyanis ez a kérdés azt a 1980-as évekbeli felfogást is sugallja, miszerint „fundamentalizmus” (iszlamista politika) = Irán (tehát az egyetlen síita vezetésű állam). Az azóta eltelt mintegy három évtized azonban összezavarta ezt az eredendően is túlegyszerűsített képet: iszlamista pártok kerültek hatalomra vagy a hatalom közelébe számos szunnita országban, nemzetközileg elismert államok léte kezd virtuálissá válni, míg hivatalosan nem létező de facto kvázi-államok világpolitikai tényezőkké váltak, Irakról pedig, vakmerőség kell annak kijelentéséhez, hogy ma ez vajon „síita” vagy „szunnita állam”?

válaszadáshoz **sem a Kitekintő szövege, sem a digitális tananyag** nem nyújt **semmilyen segítséget.**¹⁴

Vannak kérdések, amelyekben a történettudomány a jelenlegi ismeretek alapján nem tud egyértelmű álláspontot megfogalmazni. Üdvözlendő tény, ha a tankönyv erre a helyzetre reflektálva, két egymással vitatkozó álláspontot mutat be, de ilyenkor ezt jelezze egyértelműen.

Erre egy jellemző példa:

„A Kr. e. 13. században bevándorló zsidóság két csoportból olvadt össze. A Mezopotámia felől érkezők Ábrahám történeteit, az Egyiptomból bevándoroltak pedig Mózes törvényeit, a tízparancsolatot és a Sínai- (héberül: Szináj-) hegyi Jahve alakját hozták magukkal”(24). Ez a szöveg azt sugallja, hogy zsidóság két csoportból alakult ki, és két irányból került Kánaán területére, és ezt erősíti meg a 23. oldal térképe is. Ez azonban nincs összhangban 23. oldal első bekezdésével: *„A zsidó törzsek egy része Kr. e. 2000 körül hagyta el Mezopotámiát és érkezett Kánaánba, a mai Izrael területére (Ábrahám kora). A későbbiekben a zsidó törzsek Egyiptom deltavidékére települtek, ahonnan a Kr. e. 13. század folyamán vándoroltak vissza Kánaánba. Ezt a kivándorlást beszéli el a bibliai Mózes története.”*

¹⁴ Vö: Borhegyi Péter: „A gyerekek az internetről tájékozódnak, és meghökkentő butaságokkal is találkoznak, ami miatt forráskritikára kell őket nevelni. A kitekintő részeknél utaltunk arra, hogy inkább a digitális tananyagból tájékozódjanak, ne az internetről” (idézi: Ónody-Molnár 2015)

A 10. osztályos Kísérleti Tankönyv¹⁵

Eszmék – általunk átdolgozásra ítélt – bemutatása a könyvben¹⁶

„A 19. század uralkodói eszméi” lecke (136-139. oldal) ideológiailag tendenciózus, mert demonizál egy csak 1848 után jelentőssé váló mozgalmat, a marxizmust, másrészt pedig félreérthetően és negatívnak beállítva tárgyalja a korban fontos liberalizmust. „Az új eszmék megjelenése” című részfejezetbe rejtve (Metternich titkosrendőrségének és cenzúrahivatalának bemutatása után) tárgyalják a liberalizmust anélkül, hogy a rész címben megjelenne, mint a nacionalizmus, a konzervativizmus és a marxizmus.

„A liberalizmus politikai áramlata a szabadságeszme megszületését tűzte ki célul a 19. század első felében.” – mondat szerkesztőitől megkérdeznénk, hogy miként elemzik akkor a francia forradalom hármasszavát, vagy korábban az amerikai függetlenségi háborút, netán a tankönyv 27. oldalát, ahol már 1689 kapcsán írtak a „liberális elveket valló (whig) mozgalomról, és egyébként is miként lehet bármilyen eszme megszületését célul kitűzni? A tankönyvből az sem válik érthetővé, a liberálisok hogyan „vázolták fel az általuk elképzelt polgári állam működését”. A lényeg itt is zárójelbe került, mintha mellékesek lennének az egyéni szabadságjogok; „(a tulajdonhoz való jog, a szólás- és véleménynyilvánítási szabadság, a vallásszabadság)”. Majd jön néhány zavaros és követhetetlen mondat a jakobinus diktatúra tapasztalatairól, amiből az sem derül ki, hogy a jakobinus politika folytatójának vagy tagadójának tartja-e a könyv a liberálisokat, pedig valójában a francia forradalmat 1792-ig domináló liberálisok a jakobinusok ellenfelei és áldozatai voltak. A szöveg olvasásakor az a benyomásunk keletkezik, hogy a liberálisok célja 1848 előtt a választójog leszűkítése volt. A liberálisok még egy forrásnyi Milltől vagy Alexis de

¹⁵ Lásd: http://www.tte.hu/media/dokumentumok/kritika_teljes_10_%20tortenelem_vegl.pdf

Tocqueville-től származó idézetet sem érdemelnek ki, csak egy névtelen szócikk (a demokráciáról az 1834-es Staatslexikonból) alatti kérdésekben bukkannak fel. Ráadásul ez a forrás a kérdéseivel együtt kifejezetten nehezíti a korabeli liberalizmus megértését. Összegzésül a tankönyvi szöveg alapján az iskolai tábla képe így nézne ki: liberalizmus = eltorzult demokrácia, ahol szűkíteni akarják a választójogot – mindez történelmietlen és messze van egy előítéletmentes nézőponttól.

A következő részfejezetben a nacionalizmust a konzervativizmussal említik közös alcímben, ami azt sugallja, e kettő szorosán összetartozik. Pedig a konzervatívok a XIX. században nem voltak nacionalisták, hanem éppen ellenkezőleg, többségükben a népszuverenitástól teljesen idegen abszolút monarchia hívei voltak.¹⁷ Ez a címben jelzett összekapcsolás később csak megzavarja a diákokat, mert a magyar történeti részben a liberalizmust a nacionalizmussal – a 19. századi valóságnak megfelelően – a legszorosabb fogalmi egységben tárgyalják, hazánkban a törésvonal a nemzeti liberálisok és a konzervatívok közt húzódott. A könyvszerkesztők a konzervativizmus és nacionalizmus részfejezetben megemlítik, de nem magyarázzák el a szerves fejlődés kifejezést.

Nem egyenlő súllyal jelennek meg az eszmék a lecke kifejtésben, de a preferáltakat is fölöttébb hiányosan ábrázolják, a nacionalistákról csak egy bekezdés szól (forrás és idézet nélkül), így elég nehéz dolga lesz nemcsak az érettségizőnek, hanem annak a diáknak is, aki meg akarja válaszolni a lap alján lévő „Összegzés” kérdését: *„Hogyan vélekedtek az egyénről és a közösségről a korabeli politikai áramlatok?”*. A nacionalizmusról szóló 10 sornyi szöveg harmadát elfoglalja az alábbi zárómondat: *„A soknemzetiségű, idegen dinasztiák által irányított birodalmak népei sokszor a másikkal szemben is meghatározzák magukat, és a történelmi gyökereket gyakran hamis színben tüntetik fel.”* Ennek a mondatnak a tartalommal való megtöltése mennyi tanári magyarázatot kíván? Tovább rontja a helyzetet, hogy az ezen mondat mellett kezdődő *„A német és olasz nemzeti egységesszme”* című *„Rá@dás”*, amely tán érthetőbbé tette volna a gondolatot, megint csak nem volt elérhető a digitális tananyagban.

A marxizmus (részfejezetcím) és a proletárdiktatúra bemutatására (Kitekintő olvasmánya) több mint 2 tankönyvi oldalt is szentelnek, miközben a tankönyv által határolt korszakban (1849-ig) épp csak megjelent a Kommunista Kiáltvány (a tankönyvben 14x8cm-es, de olvashatatlan címlap is van róla). A marxizmus történelemszemlélete című ábra ellenére 10. osztályosként megválaszolhatatlan a tankönyvi kérdés: *„Miben tért el a hagyományos történelemszemlélettől a marxizmus?”*

¹⁷ A tankönyvben idézett Burke erős kivételnek tekinthető.

Súlyos probléma, hogy a szocializmus bemutatását csak summás megállapításokkal intézi el a tankönyv, kijelentve, hogy hívei „*egyenlőségen alapuló társadalmat képzeltek el*”, akik szerint „*igazságos társadalmat csak a magántulajdon felszámolásával, a piac és pénzforgalom megszüntetésével, a javak közös elosztásával lehet teremteni*”. Ez a meghatározás koránt sem igaz az összes korabeli szocialista irányzatra.

A csak néhány követővel rendelkező (és csak a tudományos szocializmussal szembeállítva fontossá váló) utópista szocialista irányzat megjelenik - de 2016 januárjában nem elérhető - a „Rá@dásban”, a korban fontosabb anarchisták, proudhonisták stb. meg sem lettek említve a leckében.

A részfejezet címe tévesen azt sugallja, hogy a szocializmuson belül nem voltak irányzatok, csak a marxizmus érdemel említést. Ez súlyos torzítás, pláne egy 1848 előtti korszakot tárgyaló könyvben.¹⁸ A problémán nem segít, hogy a „szemléltető” ábrában már szerepel a szocializmus. Megoldás az lett volna, ha világossá teszik, hogy az végcél és az eszközök tekintetében igen eltérő szocialista irányzatok léteztek.

További probléma, hogy a főszövegben - egy olyan hosszú bekezdésben, mint amennyit a nacionalizmus bemutatásának szántak - részletesen ecsetelik, mit tettek a marxizmus nevében a 20. században, de véletlenül sem utalva arra, hogy más ideológiák (pl. nacionalizmus) nevében is követtek el embertelenségeket. A Kitekintőben erre az egyoldalú időbeli előrevetésre ráerősítenek, most sem említve, hogy nemcsak a lenini úton járhatnak Marx követői, hanem jelentős volt a szerepük pl. Skandinávia jóléti államainak létrejöttében is.

Összességében az a benyomás keletkezik, hogy a szerzők a mai hazai politikai megosztottságot vetítik vissza majd két évszázaddal korábbra, mégpedig jobboldali nézőpontból: a mérsékelt haladó konzervatív nacionalisták és a tömeggyilkosságokhoz köthető marxisták küzdelme a liberálisok távollétében. Mindezt abban a korban, amikor a nacionalista liberalizmus volt a fő politikai irányzat, nem voltak jelen a marxisták, a konzervatívok javarészt elzárkóztak a haladástól, és szinte egységesen harcoltak a nacionalizmus ellen.

Didaktikai és a történelmi korrektség szempontjából is szükséges e lecke teljes átdolgozása.

¹⁸ 1848-ban a marxizmus még jelentéktelen volt, még az 1871-es párizsi kommünben sem játszott szerepet. Így jobb lett volna, ha bemutatását meghagyják a következő kötetre, amely 1848-1945 között tárgyalja a történelmet. Ha valami szól a szocializmus 1848 előtti említése mellett, akkor az éppen az 1848-as párizsi eseménysor, melyet pont a következő leckében taglal a könyv. Ott viszont nem említi, hogy első alkalommal kormányba is került a szocializmus híve, Louis Blanc, akinek persze esze ágában sem volt a pénzforgalmat vagy a magántulajdont felszámolni. De kommentár nélkül marad a vörös zászlós kép is (140. old.).

A 11. osztályos Kísérleti Tankönyv

Téma: Magyarország a második világháború idején

I. Fogalmak tisztázásának, egyértelmű használatának hiánya

1. **A második zsidótörvényről** az szerepel a tankönyvi főszövegben, hogy *nem csak az izraelita vallásúakra vonatkozott, hanem a kikeresztelkedettekre is*. Problémának tartjuk, hogy **nem mondja ki explicite, hogy ez faji alapú törvény volt**, elmagyarázva, hogy ez pontosan mit is jelentett akkor.
2. **A holokauszt definíciója a könyvben**, hogy *„a nácik által elkövetett faji alapú zsidóüldözés, amely során Európa zsidóságának többségét elüldözték vagy megölték”* Fontos lenne kimondani, hogy nem csak *a nácik* követték el, s hogy célja a zsidóság kiirtása volt.

II. Kihagyott, kifelejtett vagy elhallgatott részletek?

1. Magyarország visszaszerzett területeinek integrálásával kapcsolatban a korabeli magyar hivatalos elképzelések és lépések leírása után **hiányzik** a visszatért Észak-Erdélyben az ottani **románsággal szembeni atrocitások**, gyilkosságok leírása, valamint az, hogy *„a gyakorlatban a kiszorítás és a diszkrimináció dominált (...) a korszak Erdélyében a szó legszorosabb értelmében minden nemzetiségpolitikának számított, legyen az trafikengedély, cipőtalpbőr-kiutalás, autóbushosszabbítás vagy leventeavatás.”* (Ablonczy Balázs 2011. A visszatért Erdély, 1940-1944. Budapest: Jaffa: 96.) Arról sincs szó, hogy a magyar közigazgatás visszatérése vezetett ahhoz a paradoxonhoz is, hogy egy magyar zsidónak lényegesen nagyobb esélye volt a túlélésre a román kézen maradt Dél-Erdélyben, mint a magyar kézre került északon (ugyanott 243.). De éppoly **fontos lenne beszélni a Dél-Erdélyben maradt magyarok keményre fordult sorsáról** is, hogy *„1940 augusztusa és 1944 februárja között a hivatalos magyar adatok szerint mintegy 200 ezer – azaz nagyjából minden második – dél-erdélyi magyar hagyta el addigi lakóhelyét”* (ugyanott 204.).
2. Nincs szó arról, hogy az 1942-es újvidéki *„Hideg napok”* alatt **meggyilkolt 3000 „gyanús” polgári személy között gyerekek, nők, idősök is voltak...**? Elég, ha a „razzia” okaként, magyarázataként a szerb kommunisták *„átgondolatlan fegyveres felkelését”* jelöljük meg?

III. Fogalmazási sutaságok vagy szándékos szóhasználat?

Szerencsétlennek, félrevezetőnek tartjuk az alábbi megfogalmazásokat:

1. *A magyar belpolitikai élet felpozsúdulése* alcím (201.o.) alatt olvasható 17 sor a nyilas mozgalom kezdeteiről.
2. *Revíziós sikerek* cím (226.o.): valóban **revíziós siker**, mint ahogy címben többször is így szerepel az 1938-1941 közötti visszacsatolások története? Miközben arról is szó

esik, hogy mindennek mi volt az ára, hogyan köteleződött el Magyarország a náci Németország mellett.

3. **Bizonyos mértékig** már a délvidéki bevonulás is ellentmondott a fegyveres semlegesség elvének... (231.o.) Történelmileg **nem hiteles** így fogalmazni, a katonai akció akkor is katonai akció, ha Anglia, előzetes intelmei dacára mégsem üzent hadat Magyarországnak ekkor.
4. *A magyar kormány kezdettől félélszívvel vett részt a háborúban.* (234.o.) **Félreérthető megállapítás**, miközben Magyarország még az Egyesült Államoknak is hadat üzent. S mit mondhat a „félszívvel” kifejezés a diáknak a Kállay-kormány titkos tárgyalásairól, amikor a hintapolitika elnevezést a könyv nem használja?
5. *Horthy Miklós megtartotta kormányzói pozícióját, noha rosszallotta a német beavatkozást...* (239.o.). Magyarország német megszállása kapcsán olvasható megfogalmazás átvezet a következő problémához is.

IV. **Problematisa a politikai lépések következményeinek feltárása és a politikai felelősség kimondása**

1. A német megszállással kapcsolatban **a könyv nem értelmezi az amúgy korrekten leírt tényeket**, Horthy „*noha rosszallotta a német beavatkozást*”, de kiemelve szerepel, hogy a.) megtartotta kormányzói pozícióját, b.) államfői funkcióit ellátta és c.) kiadta hadparancsát a háború folytatására. A következő mondatban ugyanakkor már arról értesülünk, hogy „*csupán egy kérdésben maradt távol a döntéshozataltól: a zsidóságot érintő intézkedések dolgában szabad kezet adott a kormánynak*” (kiemelve az eredetiben, 239.o.).
2. **Kikerülhető-e a felelősség kérdése?** Sztójay Döme, a kormányzó által kinevezett miniszterelnök kollaboránsként jelenik meg a könyvben, **Horthy esetében ez fel sem merülhet. Nem érthető**, hogy akkor Horthy milyen minőségében állította le a deportálásokat, ha épp ebben adott „szabad kezet”.
3. „*A kormányzó azonban csak akkor lépett közbe, amikor megcáfolhatatlan bizonyítékokat kapott a haláltáborokban folyó tömeggyilkosságokról*” (243.o. *Történelemszemmel* rovatban). Ugyanakkor már sokan bizonyították, hogy Horthy tisztában volt a „végső megoldás” céljával, s maga a könyv, eufémizmussal ugyan, de megállapítja ugyanezen bekezdésen belül, hogy Horthy már korábban „*egyenesen a német vezetők szájából hallott tömeggyilkosságokra való utalásokat.*”
4. A kormányzó „alulinformáltságának”, szerepe „távolságtartó” kezelésének maga a könyv főszövege is ellentmond – értő olvasással: Horthy Miklós szerepét a magyar holokauszt történetébe beletartozó numerus clausus-törvény, valamint a zsidó törvények meghozatalában és információit Kamenyec-Podolszkijban történt tömegmészárlásról nem tagadja. Ugyanakkor a felelősség kérdését nem feszegeti. A numerus clausust „*a 'keresztény középosztály' háborút megjárt fiataljainak egy részének követelésére hivatkozva*” (180. o.) hozták, míg Kamenyec-Podolszkijban „*a német megszállók*” gyilkoltak. Mindez igaz. A felelősség csak az övék?

V. A képek mellől hiányzó magyarázatok, kérdések

1. A 241. oldalon látható kép, kérdéses, hogy mennyire teszi átélhetővé, megérthetővé a történelmi tragédiákat, mivel leírás (a képaláírás nem a képről szól) nélkül „illusztrálja” a magyar zsidóságot ért 1944-es jogfosztó intézkedéseket. Korrajzként jól értelmezhető lenne, hiszen elgondolkodtató, akár sokatmondó is ez a kép. Azonban a diáknak a tankönyv nem ad semmilyen segítséget, hogy mit is kéne leolvasnia erről a talán 1944 nyarán készült fotóról, amelyen egy fürdőruhás, mosolygós férfiú pózol a zsidókat a strandról kitiltó tábla előtt. Pedig számos megbeszélhető kérdést vethet fel ez a fénykép, s igen eltérő értelmezésekre inspirálhatja a nézőt:
2. <http://www.csillagoshazak.hu/sites/csillagoshazak.hu/files/images/galleries/15.jpg>

Írták: Baracs Nóra, Farkas Judit, Lőrinc László, Repárszky Ildikó

Szerkesztette: Repárszky Ildikó

Az elemzés a Nyílt Társadalom Alapítványok támogatásával készült